

ІВАН БОДНАРЧУК

ЗА ЗБРУЧ

IVAN BODNARCHUK

AT THE RIVER ZBRUCH

**IVAN BODNARCHUK
PUBLICATION FUND OF THE CHAIR
OF UKRAINIAN STUDIES FOUNDATION
AND
UKRAINIAN WRITERS FOR CHILDREN AND YOUTH**

TORONTO, 1993

Друкарня оо. Василян, 265 Bering Avenue, Etobicoke, Ontario, Canada M8Z 3A5

ІВАН БОДНАРЧУК

ЗА ЗБРУЧ

diasporiana.org.ua

TORONTO, 1993

**Обкладинка та ілюстрації
Івана Яціва**

Іван Боднарчук

ПЕРЕДМОВА

Дорогі Читачі!

Хто Ви? Діти чи дорослі? Книжечка ця написана для дітей, але в добрій книжечці для дітей дорослі теж знайдуть чимало цікавого та потрібного для себе. Тому звертаємося до кожного, хто цю книжечку буде читати, без різниці віку.

"За Збруч" -- це остання книжка, "лебедина пісня" визначного письменника, ревного вчителя та зразкового громадянина-патріота Івана Боднарчука. Остання тому, що його самого вже немає в живих, від 5 травня 1990 року. Тоді то він помер у Канаді, на чужій землі, де й довелося йому прожити більшу частину його трудолюбивого життя.

Довгий і важкий був життєвий шлях Івана Боднарчука -- із-під сільської стріхи в селі Чернятині, Івано-Франківської області, через табори переміщених осіб у Німеччині, через канадські міста: Саскатун, Кенору, Віндзор, до Торонто, де й прожив найдовший час і розвинув найширшу діяльність.

Вибрав собі звання вчителя -- одне із найшляхетніших у людському роді. Виконував це своє післанництво вірно -- чи то на посаді вчителя українознавства, чи на довголітній посаді директора Школи ім. М. Грушевського в Торонто, чи інспектора Централі Шкільних Рад при Комітеті Українців Канади.

Тут відвідав він майже всі українські школи Канади, включно і з найменшими і з найбільш віддаленими.

Господь наділив його не лише щирим ідеалізмом, але й музичними та драматичними талантами. Їх теж щедро використовував на добро українській дітворі й молоді, організуючи хори, вистави, для яких часто і писав сценки. Та найбільший талант Івана Боднарчука -- це було "легке перо". Його статті на виховні теми появлялися в численних українсько-канадських виданнях. Але головне -- це були прозові нариси, які виходили в нього найкраще, як це слушно підмітив критик Юрій Клиновий-Стефаник.

Нариси ці появилися в численних збірках: "КЛАДКА", "ДРУЗИ МОЇХ ДНІВ", "ЗАМРІЯНІ РАНКИ", "ДО РІДНИХ ПРИЧАЛІВ", "У ВІКНАХ ЖИТТЯ". Були й довші повісті, як "ПОКОЛІННЯ ЗЙДУТЬСЯ", "РОЗКВІТЛІ СУЗІР'Я", "У ДОРОЗІ ЖИТТЯ". Збілочка його п'єс для дітей "КВІТОЧКА ПРИБРАНІЙ МАТУСИ" теж саме появляється, помертним виданням, а драма із життя УПА -- "НАД ЧЕРЕМОШЕМ" уже вийшла друком. Пробував І. Боднарчук своїх сил і в жанрі гумору й сатири -- із гуморесок, розкиданих по часописах, головню в "Лисі Микиті" Едварда Козака, постала його збірка під псевдонімом Іриней Чабанрук: "НА ВЕСЕЛО".

Писав із незвичайно глибоким обсерваційним зміслом, про події довкруги нього, про шкільну дітвору, про долю своїх земляків, про єдність дітей

одного народу, незважаючи на віддалі в часі й просторі. Писав про красу Божого світу й природи і про своє переконання в остаточній перемозі добра. Писав про українську людину, переслідувану всюди і всіма лиш за те, що вона живе на землі, розіп'яту між усіма континентами -- і все ж творчу, повну позитивних вартостей.

Ще варто згадати, що зредагував Іван Боднарчук ряд читанок для початкових українських шкіл та віддав їх безкоштовно на користь українській дітворі, головню в Південній Америці, де купити книжку просто нема за що.

Та крім літературної й педагогічної діяльності, не чужа була йому й інша, громадська організаційна праця. Був членом Світової Координаційної Виховно-Освітньої Ради при Світовому Конгресі Вільних Українців, членом Об'єднання Письменників "Слово" та членом (а довгі роки й головою) такого ж Об'єднання "Козуб". А вже більше десятка років був незмінним головою Об'єднання Українських Працівників Літератури для Дітей і Молоді ім. Леоніда Глібова. Піддержував традиції колишніх голів, таких ентузіястів української дитячої літератури, як Юрій Тищенко-Сірий, Богдан Гошовський, чи письменник Роман Завадович. На тому пості видав чимало книжечок для дітей, а останнім своїм великим жестом -- "відкрив маґазини УПЛДМ" -- щоб можна було висилати безплатно книжечки у звільнювану Україну. За цим його прикладом до сьогодні дістала

українська дітвора на рідних землях та на далеких східніх поселеннях вже тисячі книжечок про Божу й українську правду. Таких книжечок, які були їм недоступні десятиліттями.

І ось перед Вами -- остання книжечка, закінчення його творчого шляху. Знову бачите там українських дітей серед макабричних обставин Великого Голоду (як дуже пригодиться це оповіданнячко, щоб у шістдесяту річницю переконати чужих, тай своїх, про дійсність цього злочину!). Бачите їх у важкій ситуації в клясі -- в чужій школі, яка їх не розуміє і розуміти не хоче. І врешті -- вічна тема Автора: це непохитна віра, що молоде українське покоління, хоч виховане на чужині, знайде Землю Батьків та відчує свою приналежність до неї.

Хай буде вічна пам'ять Великому Любителеві України й її дітвори, а ця книжечка хай лине ластівкою по світі та продовжує його боговгодне діло! Не менша вдяка і достойній його вдові Емілії Боднарчук, яка зайнялася виданням його спадщини. "Діла добрих оновляться", як писав наш Тарас Шевченко.

Леся Храплива-Щур

ЗА ЗБРУЧ

(У 60-ліття голодомору в Україні)

Це діялося в часи злопам'ятної доби, за панування страшного дракона Сталіна. Дехто з героїв цього оповідання уже не живе, а ті, що дожили до сьогоднішніх часів, постаріли. Не старіє тільки в пам'яті народу страшний злочин Сталіна -- його ім'я зберігатиметься на всі віки, як найстрашнішої людини, яка намагалася штучно створеним голодом виморити увесь український народ.

Тоді пліснявою вкривалися голодні дні, а вечори загустали смородом трупів, що валялися по вулицях, городах та ровах.

У хатині, край села, біля цвинтаря, жила мати з двома дітьми -- Левком і Мартусею.

Одного світанку збудив Левка важкий стогін матері і плач молодшої сестрички. Левко повернувся до сестрички, ротик у неї був затканий рукавцем.

Стогін матері нагадав Левкові страшні події, які навістили ціле село. Якусь мить Левко прислухався до матері, а тоді заговорив:

-- Мамо, прокиньтесь, збудіться!... так страшно хропите... А Мартуся увесь час тільки рукавець свій ссе. Скажіть їй, хай перестане рукав ссати! Я до неї говорю, а вона мене не слухає... Обізвіться, мамо! Так сумно нам без вашого голосу! Відколи ви перестали говорити, нам здається, що вас уже між нами нема, що ми вже навіки осиротіли...

Мама була опухла і щораз робилася дітям якась інша, чужа, страшна, не подібна до себе. Левкові так дуже хотілося почути її голос, думку, а може й пораду: що їм робити? Відомо, що матірне слово ніщо дітям не заступить.

Страшний стогін матері звів Левка на ноги. "Куди йти? Кому пожалітись? Чим допомогти хворій матері?", -- думав він. Вихопився з хати. Якусь мить сидів на призьбі, міркував, що йому робити, а потім звівся на ноги й пішов вулицями, -- чи не зустріне когось, у кого б знайшов слово поради: що йому робити?... Левко уже був свідомий наступу цього страшного голоду. Пройшовшись вулицею, повернувся додому. У кого ж знайти пораду, коли люди навіть не відповідають на привітання "Слава Ісусу Христу"?

Левко повернувся в хату. На цілу хату розлягався стогін матері.

-- Мамо, я прошу вас, обізвітья до мене! Послухайте, що я скажу! Чуєте мене? Я піду по городах, може знайду щось: якусь ріпку, картопельку чи бурячок, щоб лише заспокоїти цей голод...

Мати хитнулась і промимрила щось незрозуміле. Левко вибіг з хати, пустився бігцем по городах. Рачкував на колінах, прогортав бур'яни, але нічого їстівного не знайшов. Тоді згадав, що на цвинтарі росла яблуня-дичка, що обтрясалась вітрами, але яблук цих ніхто із землі не збирав, бо були гіркові. Левко перехопився через огорожу, підійшов до яблуні-дички, та на ній уже не було ані листочка. Розглядаючись по кущах, наткнувся на падальнички. Зрадів. Розкусив одну -- гірка була, затерпав від неї язик, але тепер це вже була неабияка лакоминка. "Зрадіє сестричка, подумав він, перестане рукав ссати, і мама очуняє". Назбирав падальничок повнісіньку пазуху.

Тепер треба було йому якось дістатись до хати, щоб бува ніхто на нього не напав та не одібрав.

Левко перехопився через огорожу і погнався навпростець додому.

-- Мамо, матусю! Одчиняйте, яблучок я вам назбирав. Стукав у двері і наслухав голосу матері. Раптом радість зникла з його обличчя -- двері були запльомбовані.

Заглянув у вікно. На долівці не було ні мами, ні сестрички. Став їх кликати. З плачем оббіг хату. "Мамо, матусю, де ви"?

-- Не плач, синку, і не голоси, бо мама тебе вже не почує, -- озвалася сусідка з-за плоту. Їх уже забрали підвода.

-- Куди ж це їх забрали?

-- Туди, куди й інших... на гробища! -- відказала сусідка.

Левко зжахнувся. Знав він, де ці гробища. Навпростець городами погнався за село, на гробища, де колись закопували дохлу худобу, а тепер людей. Добігаючи до них, між гробами, зауважив людину, сперту на рискаль, над свіжим насипом землі.

Левко підійшов, привітався. Людина не відзивалася, загортала яму.

-- Слава Ісусу Христу! -- привітався Левко вдруге. -- Ви не чуєте мене? Скажіть, будь ласка, чи це тут закопують людей, що гинуть з голоду?

-- А яке тобі діло до цього? -- запитав чолов'яга, не оглядаючись.

-- Скажіть мені, чи не привозили сюди мою маму з маленькою моєю сестричкою? -- ледве пробубонів хлопчина крізь плач.

Людина з рискалем повернулася лицем до хлопчини.

-- Ну, що ж тобі сказати, хлопче? Привозити -- привозять, а кого -- не моє діло. Ось яма заповнена, а назвати тобі хоч одного імени не можу, ніяких списків не веду, імен не питаю, моє діло рискаль і шуфля... Але підожди, бо ось ворухиться там земля і мені потрібно накинути туди ще лопату-дві.

-- А чого це ви живих людей закопуєте? -- спитав Левко.

-- Кажу ж тобі, хлопче, не моє це діло кого закопувати, а кого ні. Привозять, скидають туди, як снопи, а я, хоч-не-хоч, мушу накривати землею. Деякі з них ще ворущать устами, дивляться очима в небо, але туди ж їм уже й дорога... Щоб тільки не валялися вулицями трупи. Та вже найгірше, коли за тими, що накривати їх землею, прибігають діти. Тоді, хлопче, я вже й не знаю, що мені робити. Куди їх заховати, що їм сказати? Питаю про це тих, що привозять мені, а вони кажуть: рискалем по голові і в яму. Чуєш, що кажуть? Але цього зробити я вже не можу. Легше мені самому лягти в яму. Отож буває, що зажену в яму, а як тільки влада віддалилась, виганяю з ями і кажу: Втікай, куди очі несуть!

-- Я питаю вас, дядьку, про мою маму й сестричку. Мама була крива на ногу, а сестричка -- п'ять років, з білою кісочкою й червоною запліткою... Сьогодні, сказала сусідка, забрали їх, -- ледве проказав Левко крізь плач. Чолов'яга хотів щось сказати, але оглянувся і схопився за рискаль.

-- О, бачиш, там ще ворущиться земля, а я, як бачиш, підкидаю ще землі, накриваю, щоб люди вже не мучились, бож гріх за них, -- сказав чоловік, обтерши піт з чола.

Чи ти, хлопче, думаєш, що мені тут з медом? Але дивись, *(він приклав долоню до чола)* зближається

підвода, свіжих везуть... А ти, небоже, втікай звідси, а то ще й тебе затруть у яму, правду кажу.

-- А чого ж це ви живих людей закопуєте в землю? Хіба ж це не гріх?

-- А що ти думаєш, що отак зразу і в небо? Смішний ти, хлопче, кажеш, живих закопуєте... А що ж робити з тими, що валяються на вулицях ні живі, ні мертві. Кому яка користь із них? Га? Хіба ж не гріх за них, що мучаться? Вже краще присипати їх землею, вкоротити їх терпіння. Га? Чи ти, хлопче, думаєш, я менше терплю за них? Я, хлопче, тільки виконую наказ, бо інакше, то й мене живим закопають. А ти мене не питай, а запитай їх. Ось вони й зближаються. Везуть людей у яму, то чого доброго і ти попадеш між трупи. Краще тікай! -- сказав чоловік і вхопився за рискаль.

Левко оглянувся, підвода зближалася. Хлопець метнувся в куці і присів.

Конята крок за кроком зближались, похитуючи головами. На передньому сидженні -- селянин, а поруч -- солдат. За їхніми плечима з воза звисали з-під накривала, похитуючись в якомусь безладному сплетенні, голови й ноги.

Левко порачкував між куцями, потім піднявся і завернув на стежку понад яр. Внизу вітер хитав куці. А в них, немов у бурхливому плесі води, ворушилися дитячі голівки. Левко спустив ноги у яр і шубовснув на спині у його глибину. Обтрисився від пороху й потихесеньку сів у куці. Було чути, що

підвода віддалилася. Левко прислухався до гамору дітей, чи не почує тут голосу сестрички Мартусі. Пригадалася йому Катруся із старших клас у школі. Вона ставила дітей на коліна, приготівляючи їх до молитви. Раптом уголос за Катрусею пролунала молитва діток. "Отче наш, що еси на небі, нехай святиться ім'я Твоє!... -- проказувала Катруся, а діти підтягали за нею. Коли дійшли до слів "Хліба нашого щоденного дай нам сьогодні...", діти заголосили розпучливим риданням: "Хліба, хлібця, Боже, Боженьку, дай нам сьогодні!... Хоч крихіточку!..." Молитва перейшла в розпучливе ридання: "Хліба, хлібця, Боженьку, дай нам, бо ми голодні!..."

-- Заспокійтесь, діти, не кричіть, не плачте! Бо як почують нас, то усіх у яму заберуть!..." -- зацитькувала Катруся діток. -- Цитьте! Бачите, проїхала міліція. Левко помітив між дітьми і свою сестричку Мартусю. Схвильований Левко вибіг до дітей. Першою підбігла до нього сестричка Мартуся і, плачучи, обняла його. Він пригорнув її до своїх грудей і заспокоював: "Не плач, бачиш, не сама ти тут!"

-- А де наша мама? -- запитала плачучи Мартуся.

-- Мама пішла за батьком.

-- Не лишай мене, Левку, візьми з собою...

-- Не бійся, я тебе не лишу, будемо разом. --

Левко частував Мартусю падальничками, що виніс із цвинтаря.

-- Візьми все в мене з пазухи, поділися з дітьми,

-- сказав він.

Левко підійшов до гурту. Катруся й Сашко знайомі йому ще зі школи. Зразу ж вони й пізнали Левка, Мартусі не знали. Тепер Мартусю з Левком всі сприйняли, як сестричку з братіком і якось усім веселіше стало. Катруся частувала всіх падальничками. Для виголоднілих дітей це були неабиякі ласощі.

Став Левко з Сашком і Катрусею згадувати минуле, міркувати що і як їм далі...

-- Як ви сюди попали? Що це за діти? Чиї вони?

-- питає Левко.

Катруся сказала: "Питаєш, чиї це діти? Вони ще замалі, щоб це тямити. Але видно, що вони різних батьків. Та, крім своїх імен, згадок про своїх мамів, вони нічого не знають. Це так, начебто хтось їх, щоб позбутися, сюди підкинув. А тепер ані лишати їх, ані зі собою брати. Я мала подругу, лісничого дочку, вона дружила зі мною, поки батьків моїх не вивезли. Бо після цього, батько заборонив їй дружити зі мною. Але ми зустрічалися інколи тайком і вона допомагала мені харчами, а я ділилася із цими го-

лодними. А оце вже другу ніч закрадаюсь на її подвір'я, собачка ластиться до мене, а Кляра не показується. А то бувало виносила собаці їсти й не забувала дещо з того й мені підкинути. Видно, що батько це підслідив і Кляра перестала підкидати мені оці сухарці, якими я ділилася з цими дітьми.

-- А що далі? -- спитав Левко.

-- Брата мого знаєш?

-- Нестора? Та чом би не знав? А він не при війську?

-- Розкажу тобі, очевидно, якщо ти лишишся з нами.

-- А як же! Куди ж мені? Я радий, що зустрів вас.

-- Брат готує нам переправу через Збруч і то ще цієї ночі.

-- О, це добре! Я про це давно мріяв. Оповідала мені мама, що там живуть добрі люди. Вони віруючі і голоду на знають.

-- Ну ж, бо іншого виходу ми не маємо. Тут нам уже не бути. Питання тільки, як нам упоратися з цими дітьми. Ані залишати їх, ані зі собою брати, -- сказав Сашко, а Катруся додала:

-- Тут з ними одну добу тяжко перебути. Тож діти. До розуму їм не промовиш. Отак, як зближається вечір, як одне почне, то його голосіння переливається на всіх. І то саме під вечір згадують вони маму і починають голосити. Ми тоді страшимо їх, що зближається підвода і забере у яму. Кажемо, лягайте лицем до землі і замовкніть. Тоді вони

прилипають до землі і, ще довго хлипаючи, засинають. Інакше спати їх не покладеш, -- пояснила Катруся.

-- Та я зі своєю сестричкою впораюсь, хоча б і довелось на руках нести, а як з іншими, не знаю, -- сказав Левко.

-- Добре, що ти нам нагодився, може, ми якось упораємось.

Випала дощова ніч. Менші діти поснули. Катруся, Сашко й Левко обговорювали стежки до Збруча. Це ж не так просто. На кордоні сторожа з обидвох сторін: тут -- москаль, а там -- поляк... Дротяна огорожа тут, а там -- ріка.

-- Але ж Нестор, мабуть, прослідив можливості. Чи це він буде нас переводити? -- запитав Левко.

-- Попадемо в руки одних чи других, то що ж, -- іншого виходу ми не маємо. Постріляють, то постріляють, краще згинути від кулі, ніж від голодної смерти, -- сказала Катруся.

Відкладати, нема куди, бо ще день-два, впадемо з сил і прилипнемо тут до землі навіки, -- сказав Сашко.

-- Не можемо лишати менших, гріх буде за них. Самі вони не рушать з місця, -- сказав Левко.

Ніч випала холодна, дощова. Вітер погрозиливо завивав на вершках дерев. Катруся, Сашко й Левко і ока не стулили: піднімали сплячих діток на руки, пробуджених, що плакали, зацитькували... Ховзькою стежкою виходили на горб. Кругом було тихо,

ніч потай зсувалась у яр. Діти прокидалися зі сну і починали плакати.

-- Тихше, діти! Можете собі плакати, але потихеньку, бо як почує москаль, то всім нам амінь. Плакати вам не забороняємо, тільки прошу потихесеньку, -- заспокоювала дітей Катруся.

Ішли. Катруся, Сашко і Левко одних діток випускали з рук, а інших, що вже не могли йти, брали на руки. Стежки ставали щораз тяжчі, болотисті. За дитячими босими ноженятами хлипала земля. Хмари просувалися, зоріло. З-за кущів озирнулася якась похила стріха. Зупинились. Зринув дощ.

-- Сядемо, діти, тут, на цей зломаний хрест, а ти, Сашко, піди, розглянь, що це за стріха. Може б нам під нею перестояти цей дощ, -- сказала Катруся.

Сашко потакнув головою й крадькома підступив під стріху, що продиралася гребенем з-за кущів. Діти потихеньку плакали. Мабуть згадалася їм рідна хата й бабуся, або мати. За хвилину Сашко з-під стріхи махнув рукою. Гурт підступив до нього. Біля порогу хати перестрів їх згорблений дідок. Відчинив двері і впустив дітей у неосвічену хатчину. Діти припали до сухої долівки й зразу ж поснули. Катруся сиділа над ними, немов квочка над курчатками. Левко з Сашком залишилися стояти на розі хати сторожами. Як лише дощ ущух, постукали до віконця, щоб рушати в дальшу дорогу. Катруся побудила діток. Діти звелися на ноги, тільки найменшої Оленки тяжко було добудитись. Дідусь сказав:

-- Ви хіба, діти, потихеньку виходьте, а цю найменшу залишіть нам. У неї і так, мабуть, батьків уже немає.

Катруся махнула рукою. Вона й так не знала чия це дитина і як вона пристала до них. Одне за одним виторочились із хати. За ними вийшов дідок.

-- Я, діти, не питаю, хто ви, звідки й куди? Тепер повз мою хатчину топчуть стежки різні люди. Усі, кому стає сил, кудись туди до Збруча прямують. Кому пощастить, а кому і не вдасться... Одначе, прошу вас, не скажіть нікому, де ви ночували, бо мені хату сплять.

-- Не бійтесь, дідусю, не скажемо.

-- Оленкою, що залишається в мене, не журіться, кривди їй не зробимо.

Ішли, підтримували одне одного. Світало. Вийшли на стежку, що в'юнилася між кущами. З-за кущів огризналась огорожа.

-- Зупиніться, -- сказала Катруся, -- сторожа йде на зміну.

Діти прилягли до землі, а Катруся виступила з-за кущів, немов сторожі назустріч. "Не такі вони страшні, як здавалось", подумала Катруся. Може б перейти їм дорогу, показати їм цих діток, розказати, що батьків їх вивезли, або в землю закопали. А що нам робити з ними? Діти не винні! Катруся стояла, немов на суді, готова на все. Сторожа пройшла, не оглядаючись, щось розмовляла, розмахувала рука-

ми. "Зараз, мабуть, прийдуть їм на зміну інші, може, строгіші, не втомлені", думала Катруся.

Світ яснів. У куцах, за дротами, почувся ніби голос зозулі. Катруся насторожилась. З-за дротів показалася рука і почувся знайомий голос. Катруся махнула рукою і подалася до огорожі, а за нею, рядочком, немов качата за качкою, діти. І так відбувалася переправа закордон. Нестор дрючком підважив дротяну огорожу, а Катруся просувала діток у прогалину: спочатку -- менших, а опісля -- старших. Сама пропхалася останньою. Менших посадили на човник, що чекав тут на них, а старші пішли вбхід через Збруч. Зібрались на другім боці Збруча. Польська прикордонна сторожа не показувалася. На другій стороні, за кущами, чекала на дітей підвода. Всі вже зрозуміли, що ця переправа -- плян Катрусі і її брата Нестора. Нестор повисаджував дітей на віз і сказав:

-- А тепер, діти, плачте, або співайте! Ви вже на волі!

Рушили. Підвода з дітьми зупинилась перед будинком "Просвіта". Катруся познімала дітей з воза і завела в залю. Діти боязко переступали поріг. З відчинених дверей обілляло їх світло. В залі, мокрі і забруджені, вони тиснулись у кутку одне до одного. До них кинулися жінки, але діти перелякано ховались за плечима Катрусі. Катруся завела їх до вмивальні, там їх помила і переодягла в новий одяг, який принесли жінки, а потім рядочком завела і

посадила за довгий стіл, заставлений різною їжею. Поки почати вечерю, діти, за Катрусею, проказали молитву. В очах дітей блищали сльози радості. Проказуючи молитву, вони не зводили очей з Христового розп'яття, що висіло на стіні між Шевченком і Франком.

* *

*

МОЯ НАЙПЕРША ШКОЛА

З-поміж буйного живоплоту втоптаного стежкою виходжу на битий шлях -- Цісарську дорогу. Під пахвою в мене буквар, на грудях хрестик, а в душі якийсь неспокій. Щось уже тоді в моїй душі кільчилось, цвіло. Мені хотілося знати, що таке воно? Школа моя поверхова, просторими вікнами на всі чотири сторони світу. Біля школи вперлась хрестами в небо церква. Навпроти школи, над розквітлим яром, -- пам'ятник поляглим борцям за волю України. Все це хвилює мою душу, наповняє її нечуваним досі неспокоєм. Все воно якесь таємниче, глибоке, недосяжне моїм думкам. Спішу до школи, мені хочеться глибше поринути у цей таємник життя.

На подвір'ї школи стояли парами ряди учнів, щоб заходити до кляс. Я прийшов останній і залишився без пари. Учителька метнулась поміж учнів і привела мені якусь шляхтянку, бо й вона була без пари. Учні обмінялися поглядами, рядами покотився сміх. Хлопці ж тримались за руки лише з хлопцями, дівчата з дівчатами, а мені припала до пари дівчина. Ми з нею обмінялися співчутливими поглядами. Коли ряди рушили, наші руки опустились, ми тримались лише в кроці. Рясно застукотіли кроки східцями на поверх. Вмаршували до кляси.

Розсілись по лавках. Учителька біля столу записувала учнів. Підходили пари за парами, ряди за рядами. Записані учні повертались на свої місця. А учнів, у яких учителька спостерегла якийсь дефект -- зоровий, слуховий чи мовний, спрямовувала в окремий куток. Цих упосліджених дітей учні проводжали реготом. Я із співчуттям дивився на цих відставлених у куток дітей. "Не дай Боже, мені туди попасти!" -- подумав я.

За своєю чергою підступаю до столу. Учителька, записуючи мене, відставила перо, взяла мої пальці у свої руки і, хитнувши головою, сказала:

-- О-о-о! В тебе, небоже, криві пальці. Я, на жаль, не можу тебе такого прийняти. Ти краще стань собі у кутик між тих діток! Добре?

Я з важким болем душі оглянувся на залю. Кляса вибухла сміхом. Сміх покотився з кута в кут. А ця шляхтяночка, моя пара, оглянувшись на учнів, показала їм свого язика.

Я став у кутик, прилипнувши очима до стіни. Сталось те, чого я найбільше боявся. З моїх очей на пазушку поскакали сльози. Я дивився на свої криві пальці і плакав. Це вперше я довідався, що в мене на обидвох руках головні пальці -- криві. Я тепер затиснув їх у кулаки, оглянувся, чи не з'явиться біля порога моя мати, бо ж нікому тут за мною стати.

Кругленькою луною покотився дзвінок. Учні висипались на подвір'я. Я вихопився з кутка і по-

плентався додому. В очах моїх було мрячно, на душі болісно, важко.

-- Куди мені із своїм смутком? Дременув додому. Переступив поріг хати, хата світилась пусткою. Зі стін із співчуттям гляділи на мене святці. Я впав на ліжку. Подущина підо мною змокрила від сліз. Рипнули двері. Вбігла мати і стала упадати біля мене.

-- Що сталося? Говори! -- термосила мною.

-- У мене криві пальці, -- вицідив я крізь плач. Мама перелякано взяла мої пальці в свої руки і я побачив, як у її очах темним крилом змахнув переляк. Вона стала мене заспокоювати:

-- Ти, сину, цим не турбуйся! Ростимеш і пальці твої випрямляться. А покищо, навчатимешся вдома, -- сказала.

В моїх очах подвоїлись святі образи на стіні. Мама взяла в руки буквар та й стала читати. Я, пригорнувшись до неї, з захопленням прислухався. Попливла рядками чудова мова моєї мами. Очі мої стрибали по рядках так, як посувався по них мамин палець. Сторінка за сторінкою вони оживали: лунали дзвони, кружляли гагілки, колисався спів дівчат. Все це брало мене за очі й серце. Воно різьбилось у мене в цікаві картини. Мені хотілося до прочитаного ще щось додати, про дещо поспитати в мами, але не було відваги зупиняти матір на рядках, з яких живим струменем просякало в мою душу все близьке моему серцю.

Мама читала, перегортала сторінки, чергувались події з життя дітей, пташок, тварин.

-- Ось хлопці біля школи взяли за руки, замкнули коло... мене там нема. Дівчата виводять гагілки... пасуться вівці... на кущ сіла оса... на дзвіниці розхитані дзвони...

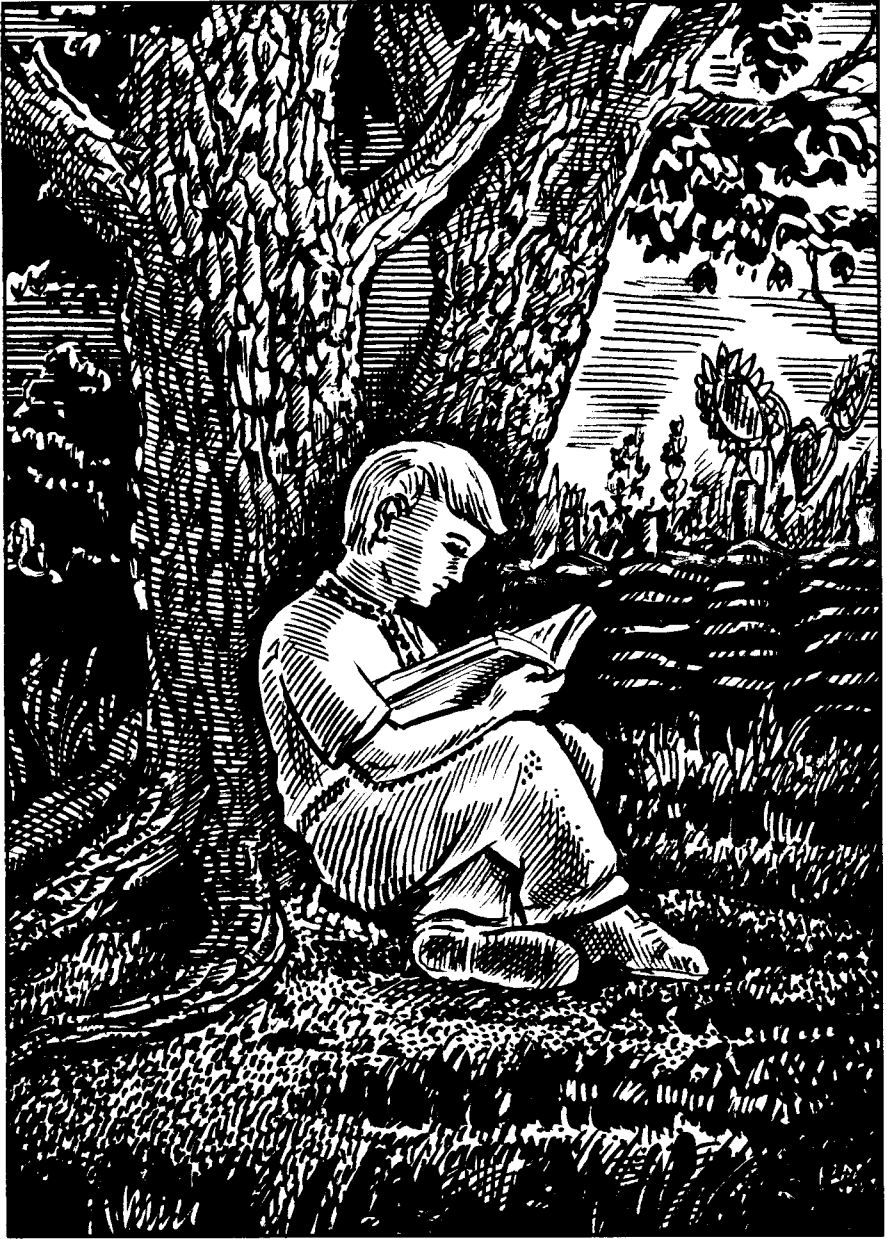
Мені захотілося самому читати, я вихоплюю з маминих рук Буквар, вибігаю в садок. Сідаю під грушу. Розгортаю Буквар. Мене обливає тут щебет пташок, бриніння комах, бджілок -- усе, що в Букварі, здавалось мені, ожило, зацвірінькало, защебетало. Я воджу пальцями по рядках, перефразовую підслухане, фантазую: "Тут школа, біля школи діти. А тут оса-боса, вона кусає... тут бджоли гудуть, на соняхи сідають, мед збирають, у вулик несуть... О, а це зозуля. Вона каже: ку-ку, ку-ку, а ось і школа. Дзвінок скликає дітей до школи..."

-- Чекай, синку, ти водиш пальцями по рядках, але не те читаєш, що там написано.

Я підвів голову, наді мною стояв мій тато. Я зігнувся від сорому. По хвилині підняв голову.

-- Може і не так там написано, але, по-моєму, може бути й так, -- сказав я. -- Я ось тут підслуховую пташок, комах, вони живими над моєю головою, так, немов мені підказують. Я їх розумію. Чому воно не може бути так написано, як звучить у моїх вухах?

-- Ні, ні, сину. Ти не вгадуй, не фантазуй. Бог знає, а вчися із першої букви. Ну, але покажи мені свої пальці!

Я підняв обидві руки вгору, немов під час молитви, потупивши очі в книжку. Батько оглянув пальці, якось криво посміхнувся і сказав:

-- Пальцями не турбуйся. Ростимеш і пальці твої випрямляться. Ти з цього виростеш... Ти тільки працюй! Ти мусиш переконати всіх, що криві в тебе пальці для того, щоб не кривити душею... щоб кріпше тримати в них перо. Ті, що тепер з тебе насміхаються, то ще й заздритимуть тобі... Чим більше попряцюєш, краще для тебе. Більше знатимеш, -- потішав мене батько.

Тут з'явилася мама, та й до сказаного батьком ще додала:

-- Коли Бог, сину, на одному чимось людину скривдить, то на другому нагородить...

А батько продовжував:

-- Ти, сину, у своїй праці випрямлюй свої пальці! Людина не родиться досконалою. Вона в житті лише прямує до досконалости. Не хапайся руками за небо, прямуй до нього кожною стопою. Як бачу, то ти щось відгадуєш, фантазуєш. А то треба терпеливо брати букву за буквою та й з любов'ю й терпеливістю розшифровувати думку. Тоді відкриється перед тобою цікавий світ! -- все те, що до неграмотної людини ніколи не наблизиться. Читай книжки. Книжка поведе тебе далеко та піднесе високо. Ти знатимеш усе, що тебе цікавитиме...

А мама ще й додала:

-- Невчена людина -- все одно, що й сліпа -- її світ обмежений. Уся мудрість у книжках...

Батьки переконали мене, як багато важить у житті людини бути грамотним, і я за ту грамоту взявся. Я зрозумів, що це невичерпна скарбниця людського духа.

О, о! Буква і світ. Я працював, мучив Буквар, висотував з нього кожную букву, усю його приналежність, силу й красу. Буквар пітнів у моїх руках: я писав, я читав написи на стовпах, таблицях і хрестах. Ця хресна дорога повела мене в школу. Іду. Стежки ведуть мене повз той пахучий яр, над яким височів пам'ятник поляглим борцям за волю України. Прочитую слова: "Спіть, хлопці, спіть, про долю й волю сніть!". О, яка це сила -- вулканічна сила, що може потрясти світом.

В коридорі школи перестріла мене оця знайома мені шляхтянка.

-- Пригадуєш мене?

-- А чом би ні? У нас ти одна, немов чорна ворона між голубами. Але скажи мені, як це ти забрела між нас, селюхів?

-- Не мене про це питай! -- вона посміхнулась, проковтнувши щось таємне. -- Покажи мені свої пальці, -- сказала.

Я соромився за свої пальці, ховав їх у кулаки.

-- Мої пальці -- це моє каліцтво, тож нічим мені гордитися.

-- Чого ти соромишся своїх пальців? Ти краще пишеш за нас усіх. Це в тебе чарівні пальці! Тобі треба позаздрити, бо тільки в тебе вони такі...

-- Смієшся з мене...

-- Без сміху. Вони в тебе викривлені до пера. Ти вродився до нього.

-- Смійся! Кажуть, що з кого насміхаються, з того люди бувають.

-- І справді! Треба побажати тобі цього. Тож не забудь, не забудь!

Моя школа пишається вся у квітах над пахучим яром. Вітерець зідхає запахами різних зел. Пташки милують нас своїми піснями. О, як було б тут мило й приємно, якби директор наш був українцем. Усе, що він нам нав'язує -- обридливе нам: "На воєнце, як то ладне, кеди улан з коня спадне!" Ми обмінюємося поглядами з затисненими устами, щоб не вихопилось якесь слово не наше із наших уст. Аж тут, немов на допомогу нам, влітає у вікно ластівочка. Вона щебече по-нашому, облітаючи клясу з кута в кут, розважає нас своїм полетом і щебетом. Ми радісно водимо очима за нею, приповідуючи: "Сюди, сюди, пташечко!... До нас, до нас!"

Розгніваний директор ганяється за нею із своїм смичком. Він завжди сердитий, щось тут не по-його. Виганяє ластівочку, спускає фіранку, заслоняє нам сонце. Виводить нас за село на прогулянку і знову тієї самої: "На воєнце, як то ладне..." Ми додаємо кроку. Він, із животиком, не встигає за нами, від-

стає. Кричить, вимахуючи рукою, щоб зупинити нас. А ми, немов не чуємо і затягаємо пісню: "Ми йдем вперед, над нами вітер віє, і рідні нам вклоняються жита! Від радості аж серце мліє, за волю смерть нам не страшна!..." Йдемо, вітаємось з косарями: "Боже помагай вам!" -- "Дякуємо!" -- доносяться голоси косарів. І вчувається нам здалека їхня пісня косарів.

Косарі косять, косарі косять
Вітрець повіває,
Шовкова трава, зелененькая
На коси налягає...

Відсвіжені, усміхнені, щасливі повертаємося до кляси, а директор зіпрілий, сердитий, запалює цигарку й зникає. Замість нього входить учителька.

-- Чим ви директора розгнівали?

-- Нічим. Ми так собі вільно пройшлись. Подихали свіжим повітрям, проспівали пісню та й усе. Директор наспівує нам свою пісню, а вона якась бридка нам. У нас же є свої пісні.

Учителька нишком посміхнулася, крутнула головою й сказала:

-- Ніхто вам не забороняє любити своє, але не мусите це якраз демонструвати. Школа має свою програму і треба їй стисло придержуватись.

"А на чій землі ця школа, і для кого вона?" -- пішла в нас записочка з рук до рук.

Коли я виходив зі школи, дорогу мені переходили діти, ті, що були відставлені в кут -- засуджені на безграмотність. Вони боляче це відчули й підчікува-

ли скрізь мене. Я втікав від них, а за мною гнались їхні голоси: "Від нас не втечеш..." Вони, ці діти, невідступно йшли за мною вдень і вночі. Вночі вони підступали під моє вікно і тривожили мої сни своїми нестатками. Вихуділі, обшарпані, заплакані, всіма упосліджені.

-- Чого ці діти хочуть від тебе, чого їм тут треба? Бачу, вішаються на нашу огорожу. А оце минулої ночі я прогнала їх з-під нашого вікна. Чого їм треба від тебе? -- питала мама. Чого доброго, ще якоїсь нужди наберешся від них!

-- Та це ж ті діти, мамо, що були в школі відставлені в кутик, куди й мене... Вони знайомі мені, чекають мене, як я виходжу зі школи, мені нікуди від них заховатись... Як бачите, вони бідні і ніхто не хоче з ними дружити.

-- Чого ж їм хотіти від тебе? Чи ж ти винен, що їх батько покинув?

-- Вони хочуть, щоб я навчив їх читати й писати.

-- От тобі й на! Подумаєш, знайшли вчителя! -- сказала мама з насмішкою. -- Школа їх не прийняла, відкинула, як недоумних... учителі не навчать їх, аж ти навчиш? Ти гляди, щоб тобі не бути останнім. Щоб тебе не цурались люди!

А я й подумав: хіба мені навчати їх того, чого я не знаю? Хіба ж то я не зможу навчити їх бодай того наскільки знаю? Того, чого не знаю, навчати не буду. Я спробую. Може, щось і засвоїться в них. Стануть і вони кращими.

Біля цвинтаря похила стріха, немов гніздо для нічних птахів. Вечорами сумлінно націлюється у вікно цієї хатини десь якась зірничка з неба. Дарма, що на хатину цю зсувається цвинтар із своїми гробами і хрестами. Така то хатина, що здавалось з гробу піднялась.

Непринадна була хатина біля цвинтаря, якій, здавалось, треба було вже поступитись свіжим гробам. Але ж у ній ще живі діти, тож як не допомогти їм. Їхня несусвітність зацікавила мене. Загостив я якось до них з мандоліною в руках. Якої радості я вніс у цю хатчину! В хаті було дві матері і п'ятеро діток. Діти зразу ж взяли мене у свій гурт. Почали ми із розмов, перейшли на пісню. Діти ці не мали ні голосу, ні слуху, спів наш більше скидався на розпучливий плач-голосіння. А матері вуправдовували дітей: "Не дивуйся, синку, діти наші крім "Со святими упокой, Христе, душу раба твого" іншої пісні тут не чули. Ми все більше живемо душами померлих".

Взялися ми за азбуку. Тут ні паперу, ні олівця, діти на черепках розбитого горщика цвяшками вирізьблювали букви. Зубами гризли цвяшки. А мати оповідала: "Маленькими, бувало, обсядуть мене голі, босі, одне плаче їсти, а інші плачуть, що в ніщо їм одягнутись. А як мені вже забагато було цього, не ставало терпцю, то я, бувало, візьму патик у руки, повиганяю їх на цвинтар, кажу, дивіться на ці високі вершки, що досягають неба, вони повні цукру, то

там Канада. Кричіть, плачте, голосіть, кличте тата з Канади. Хай вас одягне й нагодує"... Виплачуться та й повертаються в хату. Кажуть: "Ми плакали, кричали, кликали тата, а він не відзивається". А я й думаю, якого голосу треба, щоб він почув нас з-за моря. Чим розм'якшити нам його кам'яне серце?

Коли на наступний раз приніс я їм зошит і олівці, то стіни хатчини вже були списані вугликом різними буквами. Діти ці з великою жагою вивчали грамоту. У навчанні мови я часто використовував пісні, які діти, немов молитви, завчали напам'ять. Часто я повертався додому вкрай стомлений. Коли я засинав, мучили мене сни. Із стріхи хатчини сірими пасмами звисали плачі. Цвинтар зсувався на село. Хатчина стріхою спиралась на гроби. На моє чоло у снах клала руку оця шляхтяночка. Вчувався мені її голос: "Забудь про цю хатчину, повну плачів і прокльонів... Хатчина ця западеться в землю, та й ти з нею. На вутлих своїх плеченятах хреста цього не донесеш..."

Вікна зоріють, і я вже свідомий того, що це тільки сон, а отрястись із нього не можу. Ця шляхтяночка, діти і я між ними. Дні мої котились, немов зрілі яблука із яблуні. Вони ставали щораз змістовніші. Діти з хатини біля цвинтаря стали підсувати під моє вікно свої листи. Вони мені, а я їм.

Одного разу, коли я повернувся зі школи, дорогу мені перейшла мати з дітьми. "Чим тобі віддячитись, синку? Буква, яку ми перейняли від тебе,

досягла нам Канаду. Сокрушило батьківське серце. Листуємось із батьком, пачки нам надсилає... Дивись, як прекрасно зодягнув нас, та й гроші шле, біди вже нема. Дивись, яка то сила слова, -- сильніша за все."

* *

*

ГАВРИЛО БЕЗРУКИЙ

Ми звикли бачити Гаврила на останній лавці, спертого на лікоть лівої руки. Сидів він там один, немов засуджений. Правої руки по лікоть у нього не було, через те звали його Безруким. Гаврило такий собі здоровило, що нам до нього й не рівнятись. Учителька його до дошки ніколи не викликала, завдань йому не провіряла. Інколи лише двері шкільної кімнати легко відчинялися, тоді кріз отвір дверей вистривала рука сторожа, який кивом совго пальця викликав Гаврила пиляти дрова. Тоді у нас центрального ogrівання не було, печі шкільних кімнат опалювалися дровами. Гаврило на кив руки сторожа слухняно виходив, а після цього за вікном нашим вчувалося веселе дзижчання пили. Ми питали вчительку -- чому це тільки Гаврила викликає сторож допомагати йому пиляти дрова? В нього ж тільки одна рука. Учителька казала: -- У нього в одній руці більше сили ніж у будь-кого з вас у двох...

Гаврило повертався до кляси зіпрілий, з оберемком дров, підкладав їх у піч і йшов на своє місце. Ми не знали, що він там робить, що пише... Звертав нашу увагу на себе тільки тоді, коли приходила до нас година співу. Особливо, коли ми співали "Гоп, гоп, конику, гальоп!". Голос його вирізнявся силою й тембром. З нашими голосами голос його ніяк не

гармонував. Почнемо бувало пісню, Гаврило підтягає своїм громовитим голосом. Ми, учні, вмовкаємо, оглядаємося, підсміхаючись. Учителька сердиться, питає: чому не співаєте.

-- Ми хочемо послухати Гаврилове сольо, -- відповідаємо.

-- Гавриле, не співай, -- просить учителька.

Гаврило вмовкає. Та, як лише почнемо співати, він вступає у наш спів своїм грубуватим голосом, підбасовує, а ми заходимося нестримним сміхом.

-- Гавриле, вийди за поріг! -- сердито проказує вчителька.

Гаврило слухняно висовує свої ноги з-під лавки, виходить, зачиняючи за собою двері.

-- Перестаньте, діти, хіхотатись, Гаврила вже нема. Дивіться всі сюди і співайте за моєю рукою!

Учителька подає голос, учні перехоплюють тон, починають співати, а з-за дверей, немов з порожньої бочки, вдирається громовитий голос Гаврила. Оце його грімке "гоп-гоп!" смішить нас до сліз. Учителька вибігає з класу, щоб прогнати з-під дверей Гаврила.

-- Гавриле, прикороти своє рило! Зійди вниз, не сміши мені учнів. Зриваєш нам лекцію співу, -- сердилася вчителька.

Гаврило якось плівся в школі нелегально. Одного разу, коли вчителька випросила його з класу, в коридорі перестрів його директор школи.

Учителька метнулася у клясу і продовжувала лекцію, а Гаврило попався директорові в руки.

-- Що ти тут робиш? -- грізно запитав директор.

-- Я сторожеві допомагаю.

-- Вийми руку з кишені, коли я до тебе говорю!

Гаврило вирвав рукав з кишені. Директор затримав свій погляд на Гаврилові.

-- Чим же ти допомагаєш сторожеві, як у тебе немає правої руки?

-- Я добре справляюся лівою.

-- Хто ж тебе такого найняв за помічника?

-- Сторож. Запитайте, як не вірите. Я вже від початку року допомагаю.

-- Забирайся мені геть звідси, щоб більше ноги твоєї тут не було!

Гаврило подивився на директора з якимось невимовним жалем і став виправдуватися:

-- Я не винен, що народився без руки. Мушу вчитися робити все одною рукою. Читати вже трохи вмію і вже трохи пишу лівою рукою. Нікому я тут не заважаю.

-- Говори до гори! Школа наша для дітей, а не для дорослих, та ще й калік!

-- Я ще не дорослий, учні тут мої ровесники. Якщо я завеликий, то дозвольте мені підслуховувати лекції з-під дверей. Я нікому не буду заважати. Все, що схоплю, хоч крадьки, буде мені на користь. Мене мати з дому жене, каже, навчися хоч стільки,

щоб батькові міг відписати листа в Канаду. А то погнівається й забуде за нас.

-- Стули писок і марш за двері!

З-за порогу Гаврило ще оглянувся на директора. Хотів щось сказати на своє виправдання, але тільки махнув рукою. Біля хвіртки зупинився. Оглянувся на вікна. З вікон линула пісня: "Гоп-гоп, гоп! Коніку гальоп! Через гори й долини неси мене до родини!"

-- Прощай, школо! Вийшов на вулицю й пустився в дорогу в пошуках своєї долі. Прищепив свій рукав до кишені. Ішов. У очах двоїлися люди, вози, хрести. Пішов битим шляхом, а потім звернув на пільну доріжку, ішов без цілі, навмання. Шукав стежки до людей, щоб допомогли йому вийти в люди. Спотикався, падав, вставав і йшов далі. Аж вихопився на високу кручу. "О, о! І тут людські сліди. Може й людей зустріну. Чим вище, тим ближче до неба, мабуть і люди кращі. Сядемо собі тут на пеньку, розглянемо краєвид. Гей, доле, де ти?" -- вигукнув у простір. З протилежного берега озвалася луна: "Де ти!" "Дозволь, що поговоримо самі з собою!"

Чітко відзивався протилежний берег тими ж самими словами: "Ти там?" -- "Я тут!" "Чуєш мене?" -- "Я чую тебе!" -- "Підемо обоє з тобою!" -- "Підемо обоє з тобою!" -- відзивалася луна з протилежного берега. І якось відрадніше ставало на Гавриловій душі.

Тоді, не знати звідки, узявся тут біля нього якийсь панич у фракку, в ціліндрі, з парасолькою в руках.

-- Що ти тут робиш? Кого ти кличеш? -- запитав панич.

-- Розмовляю сам із собою, із своєю долею.

-- О, а де ж твоя права рука?

-- Я так і народився.

-- Гарний у тебе стан, чудовий голос! Хотів би ти стати в мене на працю?

-- Яка ж це може бути у вас для мене, каліки, праця?

-- Не питай, ходи зі мною!

-- А мені що? Стільки переді мною, що й за мною.

Повів цей пан Гаврила на економію до панського двору. Так десь там і пропав був Гаврило.

Боляче в клясі відчувалася нами, учнями, відсутність Гаврила.

Зайдемо в клясу, помолимося, оглянемося на задню лавку, зіває вона порожнечею -- нема там нашого Гаврила. Він один такий був у нас. Відсутність його нами дошкульно відчувалася, ми вже звикли були до нього, він чимось нас доповнював, другого такого між нами не було. Затягнемо пісню "Гоп-гоп-гоп! Конику гальоп!" Вчувається нам його голос, немов з-під землі. Гаврилова лавка пустіє і нам чогось немов недостає. Не чуємо Гаврилового голосу і нам уже й не смішно, відчуваємо якийсь смуток. Питали вчительки, що сталося з Гаврилом.

А вона: "А яке вам діло до нього?" та й тільки. А нам все ще здавалося, що повернеться Гаврило з обидвома руками, живий, усміхнений... Та ще й як заспіває!

Западала осінь. Переодягалися дні в жовтавий одяг. Огортав нас, школярів, якийсь свіжий настрій.

Аж одного світанку збудив нас грімкий голос.

-- Гоп-гоп-гоп! На панський лан до буряків! По два злотих на день!... -- Голос вчувався нам від огорожі школи і просмикувався через ціле село. Засвічувалося світло у вікнах під солом'яними стріхами. Із вікна школи висунула голову служниця:

-- Прошу не кричати, бо пан сплять! Не треба їх будити, вони ж на буряки не збираються!

-- Я не тільки буджу тих, яким треба йти на панський лан на буряки, але й тих панів, що твердо сплять і не чують, коли людям треба прокидатися зі сну та від ночі до ночі з копачкою в руках за два золотих цілий день гнути спину на панському лану, висотуючи із себе останки своїх сил. Треба це і вашому панові знати, -- була Гаврилова відповідь.

Гаврилове "Гоп-гоп!" -- було грімке, пронизливе, заповітне. Воно змітало з неба зорі і висотувало з-за обрію сонце.

* *

*

ОЛЕСІВ ІСПИТ

Олесь жив на хуторі біля невеличкого містечка. Тут він закінчив початкову школу, а до середньої віддали його батьки у велике місто. Мама, проводжаючи Олеся, сказала: "Велике місто, синку, має свою вдачу, свою силу й принаду. Воно зуміє до нитки забрати в тебе те, з чим ти вийдеш із рідного дому. Гляди, не дайся!" А батько тільки що й сказав: "Кріпись, козаче, отаманом будеш! Не вічно нам хуторянами бути. З містами треба йти нога в ногу. Нічого нам боятися міста!"

І справді, з першого вже дня став Олесь блукати шумливими вулицями міста. Він зразу відчув свою самоту, шалений темп і холод цього міста. Жив на горищі у стареньких людей за містом. До школи було досить далеченько. На автобус часто не вистачало йому грошей, і він частіше ходив пішки. А в школі? Еге! Це не те, що в початковій. Тут каменем придавила його душу французька мова. У першій чверті перепавав. Тоді заради французької, українську покинув. "Хай підожде! Вона своя. Хіба не обійдуся?!" Батькам про це не писав. Через це й перестав листуватися.

Щодня Олесь заглядав до скиньки, чи немає листа з дому? Писала йому мати, писав батько, писала сестричка, а оце вже приблизно місяць -- ані

слова. Так приємно було читати їхні листи, вони такі теплі були, привітні та ласкаві.

Якось раз, вертаючись зі школи, повернув на пошту, взяв відкритку, сперся на вікно, писав. По-спішаючи, написав по-англійському. "Бо ж як це посилати відкритку по-українському, навіщо комусь знати, що я українець? -- подумав Олесь, -- якось воно соромно!"

Написав, підписав адресу, вкинув до скриньки і ждав. Минали дні і тижні, а листів як не було, так і немає. Час уже, щоб вислали батьки чека. Заборгував Олесь за помешкання, за харчування, за підручники... Спробував подзвонити. Телефон довго був зайнятий. А потім хтось підняв трубку.

-- Хто це? Тато? Мама? Надійка? Це я, Олесь, чому не відзиваєтесь? Трубку кинуту на веделка, і почулись якісь тривожні гудки. Олесь ще раз і ще набрав номер, але вже ніхто не піднімав трубку.

Перед вечором кожного дня Олесь виходив на горб, за місто, виглядав батьків. Місто шуміло, диміло, щось немов виварювало. А батьківський дім десь далеко, на протилежному березі озера, немов обірвався, відчалив. Олесь чув, як з кожним днем він віддалявся, як дні ставали смутні, а ночі грізні й тривожні. Віддалявся рідний дім і рідні в ньому мати, батько, сестричка.

"Кому написати? До кого звернутися? Мене ж з помешкання викинули!... -- заголосив Олесь. Так, повернувшись зі школи, він побачив на ганку його

речі: валізки, вбрання з вішаками, сорочки непрапі, книжки... Одну ніч переспав на валізках, а другого дня отримав від батьків листа. Лист був сухий, короткий, немов не до нього написаний:

...“Що сталося з нашим сином? Де він подівся? Чи не чув хто там про нього? Отримали ми лист, але це вже не наш син писав, написав якийсь англієць. А де ж наш син? Що з ним? Пропав? Убили його чи втопився?”

Олесь зрозумів у чому справа. До рідної матінки тільки по-рідному треба писати. Чужим словом до її серця не доберешся, не докличешся. Можеш знати всі мови світу, писати ними в різні сторони, ніхто не відгукнеться, не допоможе тобі у твоїх потребах, у твоїй біді. Одне рідне слово відкриває тобі материнське серце, повне любови й пожертвування для тебе. Одна рідна мова, як одна рідна мати в цілому світі!

* *

*

ГАЛИНА ПРО УКРАЇНУ

Я пішов провідати свою ученицю, що повернулася з туристичної подорожі по Україні. Вона живе з батьками в північній дільниці міста, й мені треба було їхати трамваєм, пересідати на автобус, а потім ще й пішки два квартали йти. М'яко й тепло було на стежці між запашними травами під вечір з думками про Галину. Яка вона там? Чи пізнаю її? Маленькою провожав з кляси в клясу -- була дуже милою дитиною, а потім...

Якось раз навурсилась -- погнівалась на мене, мабуть за те, що не вивчила вірша. Дітям добре дати трохи погніватись. Але я ще того самого дня підійшов до Галини.

-- Що з тобою, Галю? Чому ти не вивчила вірша?

-- Бо я не люблю його.

-- От таке! То вибери собі іншого, вибери собі такий, який любиш!

-- Тут нема такого, щоб я його любила -- сказала, відштовхнувши книжку ліктем.

Другого дня я підійшов до Галини із свіжою книжкою, що пахла ще фарбою. Подав. Узяла якось нехотячи й стала крадьки поглипати, порівнюючи мене з чимсь під лавкою. Аж одного разу підійшла до мене з книжкою, із синьою стяжечкою між сторінками. Очі її світилися щирістю й добротою. Чи

не передалась їй ця доброта синьою стяжечкою Шевченкового слова. Діти люблять Шевченка. О, скільки він їх привернув нам!

Други й недруги в Україні докоряють нам зрадою батьківщині. Ми несемо гіркий цей докір через поле, скроплене тут потом і сльозами. Не знаєте ви там, як тяжко нам тут вселити в уста дитині наше рідне слово. Це не в Україні, де небо, поле і ставки, і пташки -- по-нашому сяють і щебечуть.

Вивчайте, діти, українську мову! Вивчайте мову Шевченка! Поїдете в Україну й ні з ким буде вам розмовитись -- Україна не пізнає вас, -- заохочуємо дітей.

Батьки послали Галину в Україну, щоб, як казала мати, наблизитись їй серцем до України.

Я застав Галину на ганку в приношеному, вишиваному кептарику.

-- Скинь уже той кептарик! Днюєш і ночуєш у ньому, -- каже мама.

-- А що, хіба він мені не до лиця? -- сказала, чепурючись у дзеркалі, Галина.

-- Та чом би ні, ти якби вродилась у ньому -- пристав він тобі!

-- Теплий бо, мамо, і любий він мені.

Дивлюсь на цей кептарик, стебнований не знати чийми руками та з якими думками, тут ніхто не носить приношеного одягу -- новіші речі валяються

по смітниках. Але Галина в ньому якась свіжа -- не тутешня.

-- Ну, то оповідай, Галино! Скільки ти там того тепла принесла в тому кептарику? Чому ти не залишилася в Україні?

-- Оповім. Оповідали ви колись мені про Україну, а тепер я вам оповім. Тільки думаю, що моя Україна свіжіша й реальніша від вашої, -- сказала з якимсь притаєним смутком в очах. Очі спочили на синіх хрестиках, на лиці стали рум'янці. Ми з батьками перекинулись винуватими поглядами.

-- Так тяжко було дочекатись дня, -- продовжує Галина, -- як учула, що під колесами вже рідна земля. Хотілося з вікна вискочити. Вожата оповідає про щось, я вже не чую її. Голосніші тут за все -- небо й земля. Я пустилась вулицями Києва -- хто буде перший, що обізветься до мене рідним словом? -- сказала й замовкла. У цій мовчанці щось забуте обізвалось між нами.

-- Я зупиняла людей, розпитувала, плакала, під чужою вівіскою вистоювала, мов загублена... -- з огірченням сказала Галина. -- Не почула я там рідного слова, яке тут з такою любов'ю вивчала.

-- Оповідай нам про Канів -- перебила мати.

Галина метнулась до шафки з книжками й добула з полички фотокартку.

-- Канів, як бачите, весь у квітах. Десь найпахучіші зела з усіх піль, найболючіші слова з усіх болів, найщиріші молитви й пісні несе народ на Шевчен-

кову могилу. Могила ця на цілий широкий світ сяє людським щастям і стражданням. На цій дорозі -- на стежці до Шевченкової могили, я знайшла собі подругу -- познайомилася з Катрусею. Така собі білявенька, з гірким болем Шевченкової Катерини на обличчі. Вона несла вінок у руках. Ми з першого погляду здружились. Взялись за руки й побігли стежечкою під горб. Присіли за кущем калини. Напилися води з плитяної кринички. Помінялися оджею, переодягнулись: я їй хустку й светер, а вона мені цей кептарик подарувала. Погугорили, поплакали, поспівали. У неї не було більшого бажання, як поїхати зі мною у Канаду. Кажу: -- "А будеш тужити за Україною, в нас усі тужать?", а вона: "У вас тужать за Україною, а в нас за волею. Я думаю -- каже, -- що на волі більше можна пожити Україною, як у неволі... Але мовчім. Тут краще дати слово Шевченкові." Раптом вона оглянулась і каже: "Нас павук обсотує". Ми звелись на ноги. На стежку під ноги нам упала чорна тінь. Ми мусіли розійтись. Ця чорна тінь провозжала мене цілою дорогою. У мене ноги тряслись. Здавалося земля хиталася. Ой, щоб скоріш мені в Канаду, додому!...

Галина проводить мене, наспівуючи пісню, що вивчила в Україні. До цієї мелодії приєднується мелодія хрестиків на її грудях. Сонце на заході пристебновувало ці хрестики до своїх золотавих шат.

-- Нема то краще, як у нас в Канаді, де людина може бути сама собою, й не боїшся, що обсотає тебе павук. Пошануймо цю воленьку! -- сказала Галина на прощання!

* *

*

ВАРТІСНИЙ ГРОШИК

На дорозі валявся грошик. Проїжджали авта, проходили люди, школярі -- ніхто його не підняв. Ніхто не зігнувся, щоб підняти його. Кому потрібен такий затоптаний один цент, -- думали. Сумував грошик, тужив, що перестав бути вартісним, відлучився від свого роду. Ніхто його не підійме, затопчуть так, що й світа не побачить. А колись був у пошанівку, вартісним, переходив з рук у руки, мандрував по крамницях, банках.

Але жив за містом у малій хатчині хлопчина із хворою матір'ю. Жив у нестатках, треба було шукати якихось заробітків. Бувало, повернеться зі школи, бере торбу на плечі, розносить газети, або бере зимою лопату й ходить від хати до хати відгортати людям сніг. А літком з мітлою, -- замітає людям вулиці.

Одного разу, у погідний день, замітаючи вулицю, наткнувся на цей загублений грошик. Підняв його і сховав до кишені. Не так зрадив хлопчина, як грошик: "Таки, мабуть, я щось варт, коли знайшлася рука, що підняла мене і заховала в кишеню".

Пройшов час, хлопчина й забув за нього. Але одного разу проходячи вулицями міста, він побачив за виставовою шибою виставку грошей. Це були старі-старі гроші, що дорого тепер цінились. Хлоп-

чина згадав про грошик, що підняв його з землі. Поступив до крамниці, подав крамареві.

-- Що ви дали б мені за цей грошик?

Крамар вийняв окуляри, грошик поклав у якусь рідину, а опісля стирочкою його витер, узяв побільшаюче скло, розглянув, обличчя його прояснилось.

-- Ти, хлопче, щасливий! Цей грошик два рази старший від нас двох разом. Ціна його висока. Я куплю його в тебе, як прийдеш із батьком, або матір'ю.

Він пояснив хлопчині, що старі речі мають велику вартість. Поводив його по своїй крамниці, показував йому вартісні старі речі й захопив хлопчину зацікавитися колекцією старих марок, грошей та інших речей. Від цього грошика почалося. Цей грошик допоміг йому стати славним філателістом.

* *

*

ЗМІСТ

1. ЗА ЗБРУЧ 9
2. МОЯ НАЙПЕРША ШКОЛА 27
3. ГАВРИЛО БЕЗРУКИЙ 41
4. ОЛЕСІВ ІСПИТ 48
5. ГАЛИНА ПРО УКРАЇНУ 51
6. ВАРТІСНИЙ ГРОШИК 56

ДРУКОВАНІ ТВОРИ ЦЬОГО АВТОРА

НА ПЕРЕХРЕСНИХ ШЛЯХАХ (збірка оповідань),
1954 рік.

КЛАДКА (дитячі новелі), 1957 рік.

ЗНАЙОМІ ОБЛИЧЧЯ (збірка оповідань), 1961 рік.

ДРУЗИ МОЇХ ДНІВ (збірка новель), 1967 рік.

ДАЛЕКІ ОБРІЇ (збірка оповідань), 1968 рік.

ПОКОЛІННЯ ЗІЙДУТЬСЯ (повість), 1974 рік.

ЗАМРЯЧЕНІ РАНКИ (оповідання, новелі, нариси),
1978 рік.

ДО РІДНИХ ПРИЧАЛІВ (репортажі з обстеження
шкіл в Канаді, відзначена на конкурсі
І. Франка), 1979 рік.

ПОКОЛІННЯ ЗІЙДУТЬСЯ (в перекладі на англійську
мову), 1958 рік.

У ДОРОЗИ ЖИТТЯ (повість з життя еміграційної
молоді, відзначена на конкурсі ОПЛДМ),
1986 рік.

РОЗКВІТЛІ СУЗІР'Я (повість), 1987 рік.

У ВІКНАХ ЖИТТЯ (збірка новель і коротких
оповідань), 1990 рік.

НА ВЕСЕЛО (гуморески), 1991 рік.

НАД ЧЕРЕМОШЕМ (драма з життя УПА), 1992 рік.

КВІТОЧКА ПРИБРАНІЙ МАТУСИ (п'єси для шкільної
молоді), 1993 рік.

